

Colofon

Ezra – Bijbels tijdschrift

is de voortzetting van *VBS-Informatie*, het ledenblad van de katholieke Vlaamse Bijbelstichting (VBS). *Ezra* verschijnt viermaal per jaar: in maart, juni, september en december. Het tijdschrift richt zich tot allen die meer willen weten over de Bijbel, in het kader van onderwijs, bijbelgroep, pastoraal werk, catechese, liturgie, of uit persoonlijke interesse.

Redactie

Paul Kevers (eindredactie), Hans Ausloos, Jean Bastiaens, Bryan Beeckman, Reimund Bieringer, Hans Debel, Ellen De Doncker, Luc Devisscher, Marieke Dhont, Valérie Kabergs, Pascal Lacroix, Bénédicte Lemmelijn, Johan Lust, Filip Noël, Thomas Tops.

Administratie

Een abonnement op *Ezra* kost 16 euro per jaar (12 euro voor studenten, 25 euro voor lezers in het buitenland). In de abonnementsprijs is het lidmaatschap van de Vlaamse Bijbelstichting inbegrepen. Leden kunnen een beroep doen op het VBS-secretariaat voor informatie en documentatie en krijgen er korting bij aankoop van bijbeluitgaven en VBS-publicaties.

Losse nummers van *Ezra* zijn verkrijgbaar voor 7 euro.

Bankrekening 123-7780524-93

IBAN: BE98 1237 7805 2493

BIC: CTBKBEBX (Beobank, Brussel)

Financiële steun

De VBS is een feitelijke vereniging van vrijwilligers en is voor haar werking grotendeels aangewezen op giften. U kunt de VBS financieel steunen door de bijdrage voor uw abonnement te verhogen. Grotere giften kunt u storten op rekeningnummer 734-0194177-89 (IBAN: BE45 7340 1941 7789 – BIC: KREDBEBB) van de KU Leuven met de vermelding: 'ALE-BIJBL1-P3610 gift'. Voor bedragen van € 40 en meer die op dat KU Leuven-nummer gestort worden, ontvangt u een fiscaal attest.

Adres

Vlaamse Bijbelstichting

Sint-Michielsstraat 6 bus 3101

3000 Leuven

tel. 016 32 38 63 (voicemail)

info@vlaamsebijbelstichting.be

www.vlaamsebijbelstichting.be

Lay out en vormgeving: Uitgeverij Averbode.

Coverbeeld: Jona onder de wonderboom. Prent van Caspar

Luyken in 'Historiae Celebriores Veteris Testamenti' van

Christoph Weigel (1708). Rijksmuseum Amsterdam.

Verantwoordelijke uitgever: Paul Kevers, Sint-Michielsstraat 6, 3000 Leuven

Hans Ausloos

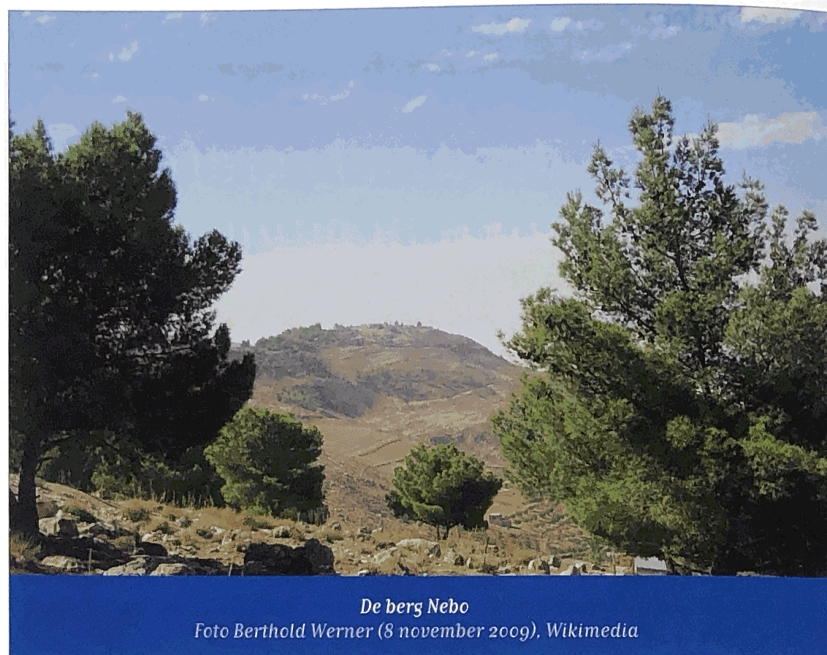
Mozes' dood en begrafenis in Deuteronomium 34

In de Bijbel ontbreekt het niet aan mysterieuze teksten. Allemaal hebben ze met elkaar gemeen dat ze tot de meest bizarre interpretaties aanleiding hebben gegeven. Een dergelijke tekst vindt men ook aan het einde van het boek Deuteronomium, het vijfde en laatste boek van de Pentateuch of de Tora. Deuteronomium presenteert zichzelf als de afscheidstoespraak waarmee Mozes zich aan de vooravond van de inbezitting van het Beloofde land tot de Israëlieten heeft gericht. Hoewel het boek hoofdzakelijk voorschriften bevat waaraan Israël, eens aangekomen in het Beloofde land, zich moet houden, staan er hier en daar ook verhalende passages in. Zo vertelt het laatste hoofdstuk van Deuteronomium niet alleen over Mozes' laatste levensdagen, maar ook over zijn dood en begrafenis.

Mozes' laatste dagen volgens Deuteronomium 34

Aan het einde van boek Deuteronomium bereiken de Israëlieten eindelijk de grens van het Beloofde land. In het twaalfde hoofdstuk van het boek Genesis had God aan Abraham een eerste belofte gedaan: 'Ik zal je tot een groot volk maken' (Gn 12,3). Enkele hoofdstukken verder voegde God er een tweede belofte aan toe: aan het talrijke nageslacht van Abraham zou hij een land geven (Gn 15,18-21). Reeds aan het begin van het boek Exodus lijkt de eerste belofte in vervulling te zijn gegaan: de Israëlieten, de verre nakomelingen van Abraham 'werden zo talrijk dat ze het hele land [Egypte] bevolkten' (Ex 1,7). De realisatie van de tweede belofte verloopt minder vlot. Na eerst vele generaties in Egypte te hebben verbleven, zullen de Israëlieten, na hun vertrek uit Egypte, nog enkele decennia moeten rondzwerven in de woestijn alvorens het Beloofde land te bereiken.

Aan het einde van het boek Deuteronomium ziet het er naar uit dat de intocht in het Beloofde land eindelijk in zicht is, hoewel we nog tot het boek Jozua zullen moeten wachten op de verhalen over de eigenlijke inbezitting ervan. Samen met Mozes, hun leider, zijn de Israëlieten aangekomen in Moab, gelegen op de oostelijke Jordanoever,

De berg Nebo

Foto Berthold Werner (8 november 2009), Wikimedia

in het huidige Jordanië. God geeft er Mozes de opdracht de berg Nebo te beklimmen: 'Op die berg zul je sterven en met je voorouders verenigd worden' (Dt 32,50). Het is opvallend dat er in het Hebreeuws in dit vers geen indicatief staat, maar een imperatief. De wijze waarop de Statenvertaling vertaalt ('sterf op die berg') is dan ook eenduidiger dan de zo-even geciteerde NBV21 ('op die berg zul je sterven'), hoewel in het Nederlands het werkwoord 'zullen' ook met de nuance van een gebod kan worden gebruikt (vergelijk met het verbod 'U zult niet doden'). Vanuit inhoudelijk oogpunt doet de imperatief in ieder geval de wenkbrauwen fronsen: moet Mozes zelf zijn leven beëindigen?

Wat er ook van zij, zoals God hem al eerder had meegedeeld (Nu 20,2-13; 27,12-14; Dt 1,37) zal Mozes het Beloofde land zelf niet mogen betreden, net zomin als de Israëlieten die hij uit Egypte had weggeleid. God hield Mozes klaarblijkelijk mee verantwoordelijk voor Israëls ongeloof en opstandigheid tijdens de woestijntocht. Deze zware sanctie weerhoudt Mozes er aan het einde van zijn leven evenwel niet van om de Israëlieten, stam voor stam, te zegenen (Dt 33).

In hoofdstuk 34 is het dan zover: ter uitvoering van het goddelijke gebod van Deuteronomium 32,50 beklimt Mozes vanuit de vlakte van Moab de berg Nebo. Een ca. 800 meter hoge bergtop ten oosten van de Jordaan, ter hoogte van de stad Jericho, wordt tra-

ditioneel met deze berg Nebo geïdentificeerd. Volgens de NBV21 is dit 'een van de toppen van de Pisga'. Welke berg de auteur precies bedoelt, is niet duidelijk. Wat er ook van zij, daar, ergens op een berg in het land Moab, toont God aan Mozes in tegenwijzerzin het land dat hij eertijds aan Abraham, Isaak en Jakob zou hebben beloofd: in noordelijke richting ziet Mozes het hele gebied van Gilead tot aan Dan; in het westen overschouwt hij het gebied van Naftali, het gebied van Efraïm en Manasse, en heel Juda tot aan de Middellandse Zee; in het zuiden ten slotte ziet hij de Negev en de vlakte rond Jericho tot aan Soar, de zuidelijke punt van de Dode Zee. Het land waarover Mozes uitkijkt omvat bijgevolg niet alleen het deel ten westen van de Jordaan; vermits Mozes volgens Deuteronomium 34 ook Gilead overschouwt, is de oostelijke Jordaanoever volgens de auteur eveneens onderdeel van het aan de aartsvaders Beloofde land. Deze voorstelling verschilt van de omvang van het Beloofde land volgens Numeri 34,1-12 en Ezechiël 47,13-20, waar Transjordanië geen deel uitmaakt van het aan de patriarchen toegezegde land¹. Door de oostelijke Jordaanoever mee als deel van het land te beschouwen, wilde de auteur van Deuteronomium 34 wellicht de aanwezigheid van Israëlitische nederzettingen in dit gebied legitimeren. In Numeri 34 en Ezechiël 47 daarentegen wordt de doortocht van de Jordaan als het begin van de intocht in het Beloofde land beschouwd, analoog aan de doortocht door de Zee in Exodus 14 die de uittocht uit Egypte markeerde. Volgens deze visie gold de Jordaan als oostelijke grens van het land, een voorstelling waarvan ook Numeri 33,51-53 en Deuteronomium 11,8 getuigen.

Net zoals in Deuteronomium 32 beklemtoont God in Deuteronomium 34,4 nogmaals dat Mozes het land niet zal binnengaan. Daarna verneemt de lezer dat Mozes sterft. De auteur verhaalt de dood van Mozes zonder veel dramatiek. Het lijkt niet meer dan een fait divers te zijn: 'Zo stierf Mozes, de dienaar van de HEER, daar in Moab, zoals de HEER gezegd had' (Dt 34,5). Met deze laatste uitdrukking refereert de auteur aan het reeds genoemde vijftigste vers van Deuteronomium 32.

Na de zeer bondige vermelding van Mozes' dood in Deuteronomium 34,5, gaat vers 6 onmiddellijk verder met het relaas van zijn begrafenis. De NBV21 vertaalt dit vers als volgt: 'En de HEER begroef hem in een vallei in Moab, tegenover Bet-Peor. Tot op de dag van vandaag weet niemand waar zijn graf is'. Daarna gaat de tekst als volgt verder: 'Honderdtwintig jaar oud was Mozes toen hij stierf. Tot het laatst toe waren zijn krachten niet afgenomen en zijn ogen niet verzwakt. De Israëlieten, die in de vlakte van Moab bijeen waren, treurden om Mozes' dood tot de dertig dagen van rouw voorbij waren. Ze luisterden naar Jozua, de zoon van Nun, omdat hij vervuld was van de geest van wijsheid sinds Mozes hem de handen hand opgelegd. Daarmee deden de Israëlieten wat de HEER tegen Mozes had gezegd' (verzen 7-9). En tot slot wordt Mozes' uitzonderlijke grootheid nogmaals in de verf gezet, met een verwijzing naar zijn vroegere daden: 'Nooit meer heeft Israël een profeet gekend als Mozes, met wie de HEER zo vertrouwelijk

omging. Door zijn toedoen heeft de HEER in Egypte tekenen en wonderen laten zien aan de farao en al zijn dienaren, en aan heel zijn land. Van alles wat Mozes' krachtige hand verrichtte en van de daden waarmee hij alom ontzag inboezemde, is heel Israël getuige geweest' (verzen 10-12).

Deuteronomium 34 en de kritische bijbelwetenschap

De passage van Mozes' dood en begrafenis in Deuteronomium 34 heeft een cruciale rol gespeeld in de geschiedenis van de kritische bijbelwetenschap². Meer nog, ze ligt zelfs mee aan de grondslag ervan, en ze zou het einde inluiden van het gedurende eeuwen aanvaarde Mozaïsche auteurschap van de eerste vijf boeken van het Oude Testament. Immers, gedurende eeuwen werd Mozes zonder slag of stoot aangezien als de auteur van de Tora of de Pentateuch. Deze aanname was niet gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek, maar berustte op de voorstelling van de Bijbel zelf. Immers, zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament werd Mozes als vanzelfsprekend als de auteur van de Pentateuch beschouwd. Ook al heeft geen enkel boek van de Pentateuch een titelblad zijde waarop Mozes als auteur wordt genoemd, toch kunnen enkele passages uit de Pentateuch alvast de indruk wekken dat Mozes betrokken zou zijn geweest bij de schriftelijke neerslag ervan. In Exodus 17,14 leest men bijvoorbeeld dat God aan Mozes de opdracht gaf de overwinning tegen Amalek 'in een oorkonde' vast te leggen. Volgens Numeri 33,2 was Mozes de auteur van een lijst met kampplaatsen tijdens de woestijntocht. Teksten als Exodus 24,4 noemen Mozes dan weer als de schrijver van wetteksten. En Deuteronomium 31,19 vermeldt Mozes als degene die het lied van Deuteronomium 32 op schrift heeft gesteld. Ook buiten de Pentateuch zijn er verschillende passages die Mozes als auteur van de Pentateuch beschouwen. Jozua 8,31 heeft het bijvoorbeeld over 'het boek met de wet van Mozes'. 2 Kronieken 23,18 heeft het over het uitvoeren van offervoorschriften, 'zoals voorgeschreven in de wet van Mozes'. Ook Nehemia 8,1 verwijst naar het 'boek met de wet van Mozes'. Tot slot verwijst ook Jezus bijvoorbeeld in Marcus 12,26 naar 'het boek van Mozes'.

In geen van al deze bijbelpassages komt men te weten wat er precies onder deze geschriften van Mozes werd verstaan. Evenmin is er een bijbelse passage die ontegenzeggelijk Mozes als de schrijver van de gehele Pentateuch noemt. Niettemin hebben deze teksten mee aan de oorsprong gestaan van de niet gefundeerde overtuiging dat Mozes de auteur van de ganse Pentateuch was. Echter, veeleer dan dat men zich bekommerde om de vraag wie nu precies de Pentateuch had geschreven, wilde men, door het Mozaïsche auteurschap ervan te benadrukken, het gezag van deze bijbelse boeken onderstrepen: indien ze waren geschreven door Mozes, een profeet zoals Israël er na zijn dood nooit meer een heeft gekend (Dt 34,10), dan stond hun waarde en gezag buiten kijf.

Uitzicht vanaf de berg Nebo op de Dode Zee en het Jordandal
Foto Rolf Cosar (2 maart 2020), Wikimedia

Ook al aanvaardde men quasi vanzelfsprekend Mozes als auteur van de ganse Pentateuch – van het eerste hoofdstuk van het boek Genesis tot en met het laatste hoofdstuk van het boek Deuteronomium –, toch rezen er al heel vroeg vragen bij deze overtuiging. Hoofdstuk 34 van het boek Deuteronomium was daartoe de aanleiding bij uitstek. Immers, hoe kan Mozes zijn eigen dood en begrafenis hebben beschreven? Van deze verzen aan het slot van Deuteronomium zou dan ook als eerste het Mozaïsche auteurschap in vraag worden gesteld. Dit blijkt bijvoorbeeld al uit de geschriften van de joodse filosoof Philo van Alexandrië (ca. 10 v.Chr.-40 na Chr.). Ongetwijfeld ten einde kritiek op het Mozaïsche auteurschap van Deuteronomium 34 te ontkrachten, zag Philo juist het feit dat Mozes zijn eigen dood en begrafenis kon beschrijven als een bewijs voor diens grootheid (*De vita Mosis* II,291). Volgens Flavius Josephus (ca. 37-100 na Chr.) had Mozes dan weer met opzet over zijn eigen dood en begrafenis geschreven. In feite was Mozes volgens hem 'in een ravijn verdwenen' (*Antiquitates Iudaicae* IV,323-326). Wat Josephus hiermee bedoelde is niet duidelijk. Maar omdat Mozes – dat was althans de visie van Josephus – te allen prijze wilde vermijden dat de Israëlieten zouden gaan geloven dat hij vanwege zijn uitzonderlijke deugden rechtstreeks naar God was teruggekeerd – en dus niet was gestorven –, had hij zelf zijn eigen dood beschreven.

Dat het verhaal van Mozes' dood en begrafenis in Deuteronomium 34 vanouds de aanleiding was om te twijfelen aan het Mozaïsche auteurschap van deze perikoop, blijkt ook uit Baba Batra 14b. Dit talmuedtraktat, dat wellicht teruggaat tot de 4de eeuw, stelt: 'Mozes schreef zijn eigen boek [de Tora] (...). Jozua schreef zijn eigen boek en acht verzen in de Tora'. Wellicht wordt met deze 'acht verzen' verwezen naar de laatste verzen van Deuteronomium, die over de dood en begrafenis van Mozes verhalen, en die de auteur van het traktaat aan Mozes' opvolger, Jozua, toeschreef.

Ook in de middeleeuwen werd er, zowel in joodse als in christelijke middens, geregeld naar Deuteronomium 34 verwezen om het Mozaïsche auteurschap van tenminste een of meerdere delen van de Pentateuch te betwisten. Deze kritische stemmen waren echter veelal marginaal, en vaak afkomstig van tegenstanders van de joods-christelijke godsdienst. Niettemin vermoedden bijvoorbeeld ook de Franse theoloog Petrus Abelardus (1079-1142) en de Spaanse rabbijn Ibn Ezra (1089-1164) dat Deuteronomium 34 niet door Mozes zelf kon zijn geschreven.

Het is echter vooral vanaf het einde van de 16de eeuw dat de twijfel ten aanzien van het Mozaïsche auteurschap van de Pentateuch in een stroomversnelling komt. In deze discussie neemt het relaas van de dood van Mozes in Deuteronomium 34 een centrale plaats in. De uit Dinant afkomstige jezuïet Jacques Bonfrère (1573-1642) was ongetwijfeld een van de eersten die, alhoewel hij het Mozaïsche auteurschap van de Pentateuch als dusdanig niet loochende, opnieuw de aandacht vestigde op Deuteronomium 34 als een passage die onmogelijk van Mozes' hand kon stammen. Daarin werd hij gevolgd door de Engelse filosoof Thomas Hobbes (1588-1679) en Baruch Spinoza (1632-1677). Aldus zal deze passage mee aan de wieg staan van de historisch-kritische exegese van de Pentateuch, die vooral sedert de 17de eeuw tot ontwikkeling komt, en het definitieve einde inluidt van de aloude vooronderstelling dat Mozes de auteur van de Pentateuch is.

Het probleem van Deuteronomium 34,6

Anders dan men wellicht zou verwachten, is de bijbelse beschrijving van de dood van Mozes heel sober: 'Zo stierf Mozes, de dienaar van de HEER, daar in Moab, zoals de HEER gezegd heeft' (Dt 34,5). Even sober is de wijze waarop de begrafenis van Mozes in vers 6 wordt verhaald³. De Hebreeuwse tekst besteedt er slechts twee woorden aan: *wajjiqbôr 'ôto*. Het eerste woord (*wajjiqbôr*) is een werkwoordsvorm in de derde persoon enkelvoud van het werkwoord *baqar* dat 'begraven' betekent' (voorafgegaan door het partikel *wa*, dat 'en' betekent); men dient hierbij voor ogen te houden dat in het Hebreeuws het onderwerp vaak vervat zit in de werkwoordsvorm, en niet afzonderlijk

God toont Mozes het land Kanaän
Illustratie van Jos. Speybroeck in 'Bijbelse geschiedenis' van J. Keulers (1938)

wordt uitgedrukt. Het tweede woord (*ʾōtō*) duidt het lijdend voorwerp aan in de derde persoon enkelvoud ('hem'). Gelet op de context kan met dit laatste woord alleen maar naar Mozes worden verwezen. Men zou deze twee woorden dus eenvoudigweg als 'en [hij] begroef hem' kunnen vertalen. Hoe eenvoudig dit zinnetje ook mag lijken, toch heeft menig bijbelvertaler er zich het hoofd over gebroken. Dit blijkt al wanneer we enkele van de belangrijkste Nederlandse vertalingen uit de 20ste en 21ste eeuw van dit vers de revue laten passeren. Onmiddellijk na het zo-even geciteerde vers 5 ('Mozes stierf naar het woord van JAHWEH') volgt in vers 6:

- in de Petrus Canisiusvertaling (1939): 'Men begroef hem ...';
- in de Willibrordvertaling (1978 en 1995): 'Hij werd begraven ...';
- in de Herziene Statenvertaling (2010): 'En Hij begroef hem' ...;
- in de NBV21: 'En de HEER begroef hem ...'.

Deze vier vertalingen geven Deuteronomium 34,6 op vier verschillende manieren weer. Sommige van deze vertalingen leunen daarbij dicht aan bij de Hebreeuwse grondtekst; andere gaan hier (veel) vrijer mee om. Vermits de twee woorden van de Hebreeuwse tekst waarop de vertalers zich baseren vanuit taalkundig en grammaticaal oogpunt eigenlijk de vertaler voor geen enkel probleem stellen, moet er meer aan de hand zijn. Elk van de vertaalkeuzes lijkt dan ook beïnvloed te zijn door inhoudelijke en theologische keuzes, en door de context van het vers.

We beginnen bij de laatste twee vertalingen. De Herziene Statenvertaling en de NBV21 (net zoals hun voorgangers, de Statenvertaling uit 1637 en de Nieuwe Bijbelvertaling uit 2004) gaan ervan uit dat God Mozes heeft begraven. In de Herziene Statenvertaling blijkt dit uit het gebruik van de zogenoemde eerbiedshoofdletter ('Hij'). Door de explicitering van 'de HEER' als onderwerp gaat de NBV21 een hele stap verder. Deze toevoeging is een spijtige zaak, want ze suggereert dat het tetragram *JHWH* in de Hebreeuwse tekst staat, hetgeen niet het geval is.

De veronderstelling dat God degene is die Mozes heeft begraven is ongetwijfeld mee ingegeven door het voorgaande vers. Daar wordt immers vermeld dat Mozes sterft 'naar het woord van JAHWEH'. Vermits de godsnaam *JAHWEH* het laatste woord is van vers 5, zou men kunnen veronderstellen dat hij ook het onderwerp is van het werkwoord dat er onmiddellijk op volgt. Door de tekst als dusdanig te vertalen, en Mozes dus een goddelijke begrafenis te gunnen, onderstreept men bovendien het uitzonderlijke karakter van Mozes, hetgeen trouwens ook in Deuteronomium 34,10 wordt beklemtoond: 'Nooit meer heeft Israël een profeet gekend als Mozes, met wie de HEER zo vertrouwelijk omging'. Maar hier wringt precies de schoen. Is het vanuit theologisch oogpunt wel plausibel of zelfs aanvaardbaar dat God, naast het feit dat Hij zeer antropomorf als grafdelver wordt

Laatste daden en dood van Mozes
Fresco van Luca Signorelli (1481-82) in de Sixtijnse kapel

voorgesteld, rechtstreeks met een dood lichaam in contact zou (willen) komen? Immers, zowel in Leviticus 21,1 als in Numeri 6,6 wordt een lijk als onrein beschouwd.

De twee andere vertalingen – toevallig of niet beide van katholieke signatuur – gooien het over een andere boeg en lijken zich te verzetten tegen een goddelijke begrafenis van Mozes. De Petrus Canisiusvertaling opteert voor een onpersoonlijk voornaamwoord ('men') als onderwerp van het werkwoord: 'men begroef hem'. De Hebreeuwse vorm *wayyiqbōr* laat deze vertaling in alle geval toe. Immers, een werkwoord in de 3de persoon enkelvoud kan in het Hebreeuws een onpersoonlijk onderwerp impliceren. Deze vertaling lijkt te suggereren dat er een menselijk onderwerp wordt verondersteld, en dat Mozes derhalve door mensenhanden werd begraven. Daardoor wordt het probleem van een te antropomorfe voorstelling van God uit de weg gegaan. Tegenstanders van deze interpretatie wijzen echter op de ruimere context, waarin staat dat tot op vandaag niemand weet waar Mozes' graf is (v. 6). Bovendien lijkt de tekst op zijn minst te suggereren dat Mozes alleen de berg Nebo beklom, terwijl de Israëlieten in de vlakte van Moab bleven (Dt 34,1.8). Maar dat neemt niet weg dat, in de ogen van de auteur, mensen het dode lichaam van Mozes later kunnen hebben gevonden en begraven. Maar na verloop van tijd wist niemand nog waar zijn graf zich bevond.

Ook de Willibrordvertaling lijkt zich te verzetten tegen een goddelijke begrafenis van Mozes. Hier werd het werkwoord evenwel passief vertaald: Mozes 'werd begraven'. Deze vertaalkeuze veronderstelt dat men voor een andere vocalisatie van de Hebreeuwse tekst opteert. Immers, het handschrift van de Masoretische tekst waarop de meeste

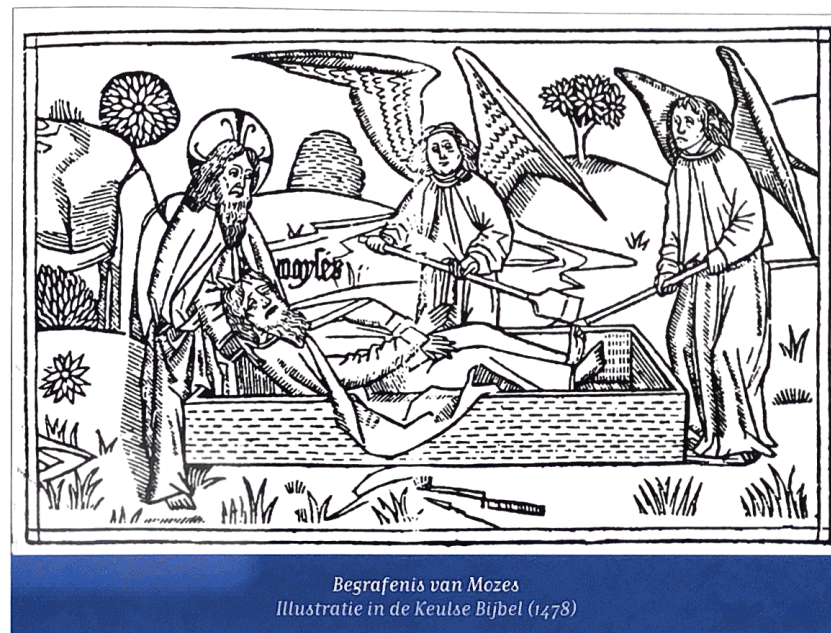
moderne vertalingen van het Oude Testament zijn gebaseerd – de zogenoemde Codex van Leningrad uit 1008 na Chr. – vocaliseert het werkwoord als een actieve vorm. Men moet evenwel steeds voor ogen houden dat deze vocalisatie door de Masoreten – joodse geleerden uit de middeleeuwen die de oorspronkelijk niet-gevoeciseerde Hebreeuwse tekst van vocaalkens hebben voorzien – werd aangebracht, en aldus een middeleeuwse interpretatie van de tekst weerspiegelt. De medeklinkers van de Hebreeuwse tekst laten evenwel ook een andere vocalisatie toe. In plaats van *wayyiqbōr* kan men ook als *wayyiqābēr* vocaliseren. Daardoor krijgt het werkwoord een passieve betekenis: ‘hij werd begraven’. De Willibrordvertaling heeft duidelijk deze keuze gemaakt. Ze is evenwel vanuit tweeërlei opzicht problematisch. Vooreerst beweert de Willibrordvertaling een weergave te zijn van de Masoretische tekst, waarvan ze hier dus, zonder het aan de lezer duidelijk te maken, afwijkt. Daarenboven is deze vertaling ook vanuit grammaticaal oogpunt niet verdedigbaar. Immers, de erop volgende accusatiefvorm ‘hem’ (*’ōtō*) kan niet samengaan met een passieve werkwoordsvorm. Met andere woorden: ook al is een andere vocalisatie niet onmogelijk, een passieve weergave van het werkwoord is in Deuteronomium 34,6 niet te rechtvaardigen.

Oude vertalingen

De twee verschillende opties die men in de bovengenoemde vertalingen aantreft, zijn geenszins nieuw. Integendeel, reeds vanouds komen in de geschiedenis van de interpretatie van deze bijbelpassage deze twee benaderingen voor. Enerzijds zijn er auteurs die beklemtonen dat God zelf Mozes heeft begraven. Zij bouwen voort op de interpretatie van Deuteronomium 34,6 waarbij men God als onderwerp van het werkwoord ‘begraven’ beschouwt. Anderzijds treft men in de traditie ook voorstellingen aan die een begrafenis door God lijken te willen ontkrachten; zij opteren ervoor om Mozes door mensen te laten begraven.

In zijn *Liber antiquitatum Biblicarum* (19,16) (wellicht 1ste-2de eeuw) beklemtoont Pseudo-Philo dat God Mozes eigenhandig heeft begraven. Ook in het traktaat *Memar* van de Samaritaan Marqah (ergens uit de 2de-4de eeuw) wordt beklemtoond dat Mozes door God zelf begraven werd (V,4). Door te stellen dat Mozes door God is begraven wilden deze teksten ondubbelzinnig het bijzondere karakter van Mozes onderstrepen.

Een andere voorstelling treft men aan in de oudste ons bekende vertaling van de passage, de zogenoemde Septuaginta. Deze Griekse vertaling uit de 3de eeuw v.Chr. heeft immers een werkwoordsvorm in het meervoud: *ethapsan*. In het verleden heeft men vaak te gemakkelijk gesteld dat de vertalers van de Septuaginta zich door het gebruik van deze meervoudsvorm wilden afzetten tegen de (vermeende) antropomorfe voorstel-

Begravenis van Mozes
Illustratie in de Keulse Bijbel (1478)

ling van de Hebreeuwse tekst. Echter, zo eenvoudig is het niet. Onder de rollen van de Dode Zee is ook een Hebreeuws handschrift van Deuteronomium 34 ontdekt (4QDeut¹). In dit handschrift, dat wellicht uit de 1ste eeuw v.Chr. dateert, staat ook in het Hebreeuws de meervoudsvorm. Met andere woorden: de Griekse vertaler ervan beschuldigen de Hebreeuwse tekst te hebben gewijzigd, gaat zeker een stap te ver. De Griekse vertaler kan zich bij zijn keuze voor een meervoudsvorm hebben gebaseerd op de meervoudsvorm van een Hebreeuws handschrift. Daarenboven is het geenszins zeker dat deze meervoudsvorm, zowel in het Hebreeuws als in het Grieks, ook als een meervoudsvorm vertaald moet worden. Immers, in beide talen kan de meervoudsvorm ter aanduiding van een onpersoonlijk enkelvoud worden gebruikt, en bijgevolg als ‘men’ worden vertaald. Van één zaak kan men wel zeker zijn: door het gebruik van de meervoudsvorm lijkt het onmogelijk God als onderwerp van het werkwoord te beschouwen. Echter, of nu de enkelvoudsvorm dan wel de meervoudsvorm het meest oorspronkelijk is, moet onbeslist blijven. Beide hebben hun eigen rechten. Indien men aanneemt dat God in de oorspronkelijke versie Mozes had begraven, dan is het mogelijk dat de enkelvoudsvorm in deze versie, precies vanwege de antropomorfe voorstelling, later werd gewijzigd in een meervoudsvorm; deze laat immers een goddelijke begrafenis niet toe. Echter, indien de oorspronkelijke tekst wilde vertellen dat Mozes door mensenhanden was begraven, dan is het goed mogelijk dat in een later stadium daartegen werd gereageerd. Door God

Mozes te laten begraven – of dit althans door het gebruik van de enkelvoudsvorm niet onmogelijk te maken – werd immers het uitzonderlijke karakter van Mozes nog sterker beklemtoond.

Tegelijkertijd hebben er in de loop van de exegese nog andere stemmen geklonken. Zo vindt men eveneens in de rabbijnse traditie de voorstelling dat er een of meer engelen betrokken waren bij de begrafenis van Mozes. Dit is bijvoorbeeld het geval in de Targum Pseudo-Jonathan (wellicht 7de-8ste eeuw). Deze voorstelling komt ook frequent buiten het jodendom voor, waarbij vaak de engel Michaël wordt genoemd als de engel die Mozes begraven zou hebben (zo bijvoorbeeld in de anonieme kroniek *Palaea Historica* uit de 9de eeuw). Het hoeft geen betoog dat geen van deze voorstellingen een basis heeft in de tekst van de Bijbel, maar dat ze veelal tot doel hadden een te antropomorfe voorstelling van God tegen te gaan.

Ten slotte leefde in het jodendom ook de visie dat Mozes zichzelf zou hebben begraven. Zo interpreteert de Midrasj Rabba op Numeri 10,17 althans de vorm 'ōtō in Deuteronomium 34,6. Wellicht bedoelde men dat Mozes zelf zijn grafkamer binnen was gegaan, en daar was gestorven. Ongetwijfeld is deze interpretatie mee ingegeven door de letterlijke interpretatie van de Hebreeuwse imperatief in Gods gebod in Deuteronomium 32,50, waaraan we eerder reeds refereerden ('Ga de berg op en sterf'). Deze voorstelling wringt dan weer enigszins met de bijbelse voorstelling in Deuteronomium 34, waarbij eerst wordt verhaald dat Mozes stierf (v. 5), en pas daarna dat hij werd begraven (v. 6).

Wie begroef Mozes?

De vraag wie Mozes heeft begraven volgens de bijbelse auteur, blijkt derhalve een enigma te zijn. Voor elke interpretatie zijn er zowel voor- als tegenstemmen. Ook de van elkaar afwijkende tekstgetuigen – sommige hebben een enkelvoudsvorm, andere dan weer een meervoudsvorm – maken het er ons niet gemakkelijker op. Hoe eenvoudig de tekst van Deuteronomium 34,6 vanuit grammaticaal oogpunt ook moge zijn, het heeft niet kunnen verhinderen dat de passage over Mozes' begrafenis al eeuwenlang allerhande speculaties in de hand heeft gewerkt. Wat er ook van zij, door hem te karakteriseren als een profeet zoals er nooit meer een is opgestaan, lijkt Mozes in de ogen van de auteur alvast veel meer dan een gewone sterveling te zijn geweest, ook al benadrukt de bijbeltekst dat zijn dode lichaam zoals dat van een gewone mens werd begraven. Dat tot zijn laatste snik – hij stierf na een leven van honderdtwintig jaar – 'zijn krachten niet waren afgenomen en zijn ogen niet verzwakt' (Dt 34,7) lijkt dit uitzonderlijke statuut van Mozes alleen maar te willen onderstrepen. Als dusdanig

vormt het verhaal over Mozes' dood en begrafenis een inclusie met Exodus 2. Door hem aan het begin van zijn leven op wonderbaarlijke wijze gered te laten worden en zijn begrafenis op zijn minst met een zweem van mysterie te omhullen, wordt alvast in beide perikopen het bijzondere karakter van Mozes, die Israël uit de Egyptische slavernij heeft weggeleid, in de verf gezet.

Noten

1. De omvang van het land in Deuteronomium 34 verschilt ook van de voorstelling in Genesis 15,18, waar God aan Abraham een land beloofde dat zich uitstrekte van de Eufraat tot aan de 'beek van Egypte'. Over de verschillende bijbelse voorstellingen van de grenzen van het Beloofde land, zie H. AUSLOOS, *Oud maar niet verouderd. Een inleiding tot de studie van het Oude Testament*, Leuven – Den Haag: Acco, 2020, pp. 106-109.

2. Over de eeuwenoude discussie over het auteurschap van Deuteronomium 34, zie M. BRETTLER en T. RÖMER, *Deuteronomy 34 and the Case for a Persian Pentateuch*, in *Journal of Biblical Literature* 119 (2000) 401-419, spec. pp. 402-404; C. FREVEL, *Ein vielsagender Abschied. Exegetische Blicke auf den Tod des Mose in Dtn 34,1-12*, in *Biblische Zeitschrift* 45 (2001) 209-234, spec. pp. 210-213; F. GARCÍA LÓPEZ, *Deut 34, Dtr History and the Pentateuch*, in F. GARCÍA MARTÍNEZ et al. (eds), *Studies in Deuteronomy in Honour of C.J. Labuschagne on the Occasion of his 65th Birthday* (Supplements to Vetus Testamentum, 53), Leiden – New York – Köln: Brill, 1994, 47-61, spec. pp. 47-51; E. OTTO, *Deuteronomium 23,16-34,12* (Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament), Freiburg im Breisgau: Herder, 2017, pp. 2272-2277; P.Y. YOO, *The Four Moses Death Accounts*, in *Journal of Biblical Literature* 131 (2012) 423-441.

3. Over Deuteronomium 34,6, zie in het bijzonder H. AUSLOOS, *A Fresh Look at Deut 34,6 (MasDeut)*, in *Biblica* 101 (2020) 602-611; Id., *Deuteronomy 34:6. Moses' Burial in Text and Translation*, in *HTS Theologische Studies/Theological Studies* 77 (2021) (<https://doi.org/10.4102/hts.v77i1.6779>); Id., *Wie begroef Mozes?*, in C. HOOGWERF, M. VAN DER VORM-CROUGHS en M. DE JONG (eds), *Vertalen is verrassen. Nieuwe vensters op bijbelse teksten*, Haarlem – Antwerpen: Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, 2022, 75-86; C. HOUTMAN, *De dood van Mozes, de knecht des Heren. Notities over en naar aanleiding van Deuteronomium 34:1-8*, in *De Knecht. Studies rondom Deutero-Jesaja door collega's en oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. J.L. Koole*, Kampen: Kok, 1978, 72-82.

Over de auteur

Hans Ausloos is *Maître de recherches* bij het F.R.S.-FNRS en professor Bijbelwetenschappen aan de UCLouvain. Hij is redactielid van Ezra.